

СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Досліджено структуру та функції професійної правосвідомості. Проаналізовано сучасні підходи до визначення поняття «професійна правосвідомість», розглянуто її структурні елементи та визначено зміст основних функцій професійної правосвідомості.

Питання правосвідомості завжди було одним із центральних у теорії держави і права. Особливої ж актуальності проблема дослідження правосвідомості набуває сьогодні – в умовах динамічного розвитку українського суспільства, кардинальної трансформації політико-правового мислення, зміни цінностей, змісту та засобів здійснення юридичної діяльності. Саме правосвідомість є важливою передумовою якісного і результативного функціонування правової і політичної систем, реалізації основних принципів правової держави, адже від рівня правосвідомості безпосередньо залежить вирішення завдань зміцнення законності та правопорядку, підвищення ефективності та якості діяльності правоохоронних органів тощо.

Актуальним питанням наразі є проблема формування професійної правової свідомості. Якщо для більшості індивідів правосвідомість є чинником, який детермінує ефективність задоволення їх власних потреб, то від правосвідомості людей, чия професійна діяльність має юридичний характер, пов'язана із фактичним здійсненням, реалізацією правових приписів, безпосередньо залежить ефективність реалізації інтересів інших суб'єктів. Саме від розвиненості та сформованості елементів професійної правосвідомості залежить спрямованість усієї юридичної діяльності: вибір правових засобів, якість взаємодії та дієвість правового регулювання в цілому. Важливим аспектом дослідження даного питання є аналіз структури та функцій професійної правосвідомості, їх взаємозв'язку та особливостей, які зумовлюють характер і специфіку різних видів юридичної діяльності.

Теоретико-методологічні основи аналізу феномену правосвідомості були закладені такими вченими-правознавцями, як П. Баранов, М. Козюбра, О. Лукашева, М. Матузов, І. Рябоко, І. Фарбер, В. Чефранов. Аналізу правосвідомості як елемента суспільної свідомості, визначенню її загальних характеристик, зв'язку із правовою культурою присвячені праці

В. Камінської, О. Ратінова, О. Скакун, С. Сливки, В. Щегорцова. Професійна правосвідомість у загальнотеоретичному аспекті розглядалась такими науковцями, як О. Гулевич, О. Крижанівський, М. Соколов, І. Овчаренко тощо. Соціально-психологічні та правозастосовчі аспекти професійної правосвідомості досліджували П. Білий, Н. Горбатюк, Ю. Грошевий, В. Темченко. Аналіз деформації професійної свідомості здійснено в працях С. Борисової, Н. Гранат, В. Коробки, В. Кудрявцева, В. Столовського тощо.

Отже, теорія правосвідомості достатньо широко вивчається вченими-правознавцями, однак відсутність єдиного підходу до визначення поняття й виділення його характеристик, різні погляди на процес формування професійної правосвідомості, її структуру та функції, дозволяють говорити про недостатній ступінь розробленості даної теми у вітчизняній правовій науці. До того ж, є зрозумілим, що соціальний та політичний розвиток суспільства змінює як сам зміст, так і усталені наукові уявлення про правосвідомість. Нова суспільна, правова та політична реальність вимагає перегляду існуючих поглядів на дану проблему, нового рівня усвідомлення структури й змісту професійної правосвідомості на основі сучасних наукових підходів.

Метою даної статті є з'ясування структурних особливостей та функціональних характеристик професійної правосвідомості, що передбачає вирішення таких основних завдань: аналіз стану вивчення поняття «професійна правосвідомість» у сучасній юридичній науці, уточнення його змісту; визначення структури та характеристики основних елементів професійної правосвідомості, виділення об'єктивних критеріїв для типологізації функцій сучасної держави, розкриття їх змісту, значення та взаємозв'язку.

Сьогодні в юридичній науці найбільш поширеним підходом до визначення правосвідомості є розуміння її як сукупності уявлень, поглядів, оцінок і емоцій, за допомогою яких виражається

ставлення людини та соціальних груп до діючого і бажаного права [2, с. 463]. Розгляд сутності поняття «правосвідомість» дає можливість виділити такі її характерні риси. По-перше, правосвідомість визначається як самостійна форма суспільної свідомості, що тісно взаємодіє з моральними, релігійними, політичними та іншими формами свідомості [2, с. 463]. Проте у правосвідомості відбиваються лише ті явища, які становлять правову сторону життя суспільства. По-друге, в правовій свідомості відбивається ставлення суб'єкта до права, юридичної практики, діяльності інших суб'єктів, їх оцінка [6, с. 293]. Особливість правосвідомості виявляється також у способі відбиття правових явищ суспільного життя – їх усвідомлення здійснюється за допомогою спеціальних юридичних понять і категорій. По-третє, правосвідомість як цілісне поняття охоплює волю, почуття, думки та всю сферу духовного досвіду. Правосвідомість не тільки відбиває ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує його на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх [12, с. 462]. Отже, правосвідомість можна визначити як особливу сферу свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань та оціночного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку в юридично значущих ситуаціях.

Відповідно до поставлених в статті завдань представляється теоретично виправданим і необхідним розподіл правосвідомості за видами залежно від повноти правової інформації та глибини відбиття правової дійсності на буденну (емпіричну), наукову (теоретичну) і професійну [11]. Зосередження уваги саме на вказаному критерії типологізації правосвідомості дозволяє перейти до характеристики головних елементів структури професійної правосвідомості.

Професійна правосвідомість властива людям, які мають спеціальну юридичну освіту й займаються практичною юридичною діяльністю. Даний вид правосвідомості становить сукупність понять, уявлень, ідей, переконань, стереотипів, які утворюються саме в середовищі професіоналів-юристів. Її особливістю є доскональне знання правових норм, що регулюють певні види юридичної діяльності, а також відповідних юридичних процедур. Цей різновид правосвідомості відіграє найбільш важливу роль у реалізації юридичних норм, саме від її демократичної та гуманістичної адекватності залежить стиль і дух правової прак-

тики [13, с. 565]. Професійна правосвідомість має особливості формування, що полягають у наявності певних стадій розвитку, своєрідності джерел правового інформування, вирішальному впливі чинного права. У своєму прояві вона детермінована нормами права, є формалізованою і ґрунтується на системі принципів. У галузевій, переважно кримінально-правовій науковій літературі, відзначаються такі принципи, властиві професійній правосвідомості, як компетентність, орієнтованість на реалізацію правових норм, зв'язок з ідеями справедливості та законності тощо [4; 5].

Отже, найбільш вдалим є визначення професійної правосвідомості як різновиду групової свідомості, що являє собою цілісний, практично спрямований, нормативно детермінований спосіб сприйняття правової дійсності та зворотного впливу на неї. Предметом професійної правосвідомості виступають правові явища, а також суспільні відносини, що потребують правового регулювання. Суб'єктами професійної правосвідомості є особи, які мають спеціальну юридичну освіту і професійно займаються юридичною практикою.

Узагальнюючи існуючі підходи до розуміння змістової морфології професійної правосвідомості, поєднаємо найбільш поширену в сучасній науці точку зору, яка виходить із її структурування на підставі виділення таких складових, як правова ідеологія (пізнавальний, когнітивний елемент) та правову психологію (соціально-психологічну, емоційно-вольову складову), [6; 13] з позицією, відповідно до якої оцінювальний компонент правосвідомості розглядається як частина змістовного, виділивши в структурі професійної правосвідомості когнітивний (змістовий, ідеологічний), психологічний (енергетичний) і поведінковий елементи [12, с. 462]. Виходячи з такого підходу, розглянемо професійну правосвідомість у її змістовому та структурно-функціональному аспектах, визначивши основні складові її структури, охарактеризуємо їх особливості та взаємозв'язок із основними функціями.

Психологічні елементи правосвідомості відбивають емоційне сприйняття й почуттєве ставлення людей до правової дійсності. Правова психологія охоплює сукупність правових почуттів, ціннісних орієнтацій, настроїв, звичок – тобто акумулює в собі всі психічні процеси, властивості та стани, які проявляються в конкретній правовій поведінці. Вона формується стихійно, внаслідок безпосереднього впливу правової дійсності і є початковою, емпіричною ланкою правосвідомості. Правова психологія

містить у собі низку компонентів, серед яких можна виділити сталі (нерухомі або стійкі до змін), до яких належать правові уявлення, стереотипи і символи, традиції; та динамічні (рухомі, емоційно забарвлені) – почуття, емоції, настрої, пов'язані із правом [12, с. 462].

Професійна, теоретично розвинена правосвідомість, поряд із зазначеними (почуттєвими й образними формами і засобами усвідомлення та вираження права), використовує також такі абстрактно-логічні пізнавальні засоби і форми, як правові поняття, категорії, ідеї, принципи тощо [9, с. 270]. Таким чином, окрім правової психології, до структури правосвідомості входить правова ідеологія, тобто наукове вираження правових поглядів, теорій, ідей соціальних груп, суспільства, які в концептуальному, систематизованому вигляді відбивають і оцінюють правову реальність [13, с. 559]. На відміну від правової психології, яка має переважно емоційний, поверховий характер, правова ідеологія в процесі пізнання права прагне дійти до виявлення його сутності, виявити існуючі закономірності і зв'язки, а отже, представити ці знання у вигляді певної догми. Таким чином, правова ідеологія є результатом свідомої, цілеспрямованої та організованої діяльності теоретиків, для якої характерне цілеспрямоване наукове осмислення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища. По суті, мова йде про формування правосвідомості на теоретичному рівні за участю професіоналів.

Серед основних компонентів правової ідеології в юридичній літературі виділяють правові знання, ідеї, теорії, погляди, логічну оцінку права [4, с. 2]. Саме правові знання, навички та вміння юридичної діяльності становлять основу професійної правосвідомості. Професійна правосвідомість, таким чином, передбачає професійну інформованість, компетентність у сфері чинного законодавства і практики його реалізації, і виражається в достатньо глибоких та професійно необхідних знаннях про право та закономірності його буття, що дозволяє займатися професійною, юридичною діяльністю.

У правосвідомості виділяють також і поведінковий структурний елемент (вольовий бік правосвідомості), який являє собою процес переведення правових норм у реальну правову поведінку і синтезує в собі раціональні та емоційні моменти. Саме через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного елементів правосвідомості [12, с. 464]. Формування поведінкового елемента в структурі правосвідомості відбувається шляхом ціннісно-орієнтаційної діяльності, спрямованої на раціональне

усвідомлення соціальних цінностей, на усвідомлення залучення до системи правових відносин, що, власне, й переводить людину на рівень реального суб'єкта правовідносин. Правова поведінка складається із елементів, що визначають її напрямок (характер), – правових уявлень, установок, переконань, орієнтацій [12, с. 464].

Поведінковий елемент професійної правосвідомості має власні особливості. Насамперед він передбачає обов'язкову наявність установок на правомірну поведінку, а також орієнтацію на неухильне виконання норм права та нетерпимість до їх порушення. Разом із тим, професійна правосвідомість розподіляється за видами відповідно до особливостей рольової поведінки, методів діяльності. Так, наприклад, у діяльності та оцінці правової дійсності слідчих переважає звинувачувальний уклін, тоді як свідомість адвоката орієнтована на захист інтересів клієнтів [3, с. 22]. Очевидно, що видова різниця професійної правосвідомості визначається саме особливостями усталених правових установок у представників типових юридичних професій [3, с. 52].

Таким чином, професійну правосвідомість можна визначити як зумовлену специфікою соціальної ролі та юридичної діяльності систему правових ідей, поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій, що визначають спосіб життя та мотиви поведінки у службовій сфері представників юридичної професії. Професійну правосвідомість можна класифікувати виходячи з її змісту та особливостей, а також диференційованою відповідно до обсягу і якості знань, правових установок і ціннісних орієнтацій, професійних умінь та навичок.

Для професійної правосвідомості є характерним відбиття потреби правового розвитку суспільства в юридичних термінах і категоріях, здатність оцінювати ті або інші факти суспільного життя, поведінки людей з точки зору чинного законодавства. Особливість професійної правосвідомості полягає також у інтенсивності прояву правових настанов та ціннісних орієнтацій – професійна правосвідомість відрізняється від інших більш стійким позитивним ставленням до права та практики його реалізації, що передбачає звичку слідувати закону, високий ступінь згоди з правом, розуміння його важливості та необхідності реалізації. Специфіка знань суб'єктів професійної правосвідомості залежить від професійної діяльності, галузевої приналежності принципів і норм, що регулюють таку діяльність, і характеризується різною глибиною й ступенем формалізації (готовності до застосування).

Аналіз структури правової свідомості дозволяє стверджувати, що максимально повно особливості професійної правосвідомості можна розглянути виходячи з її функціональних характеристик. Функції правосвідомості виступають конкретними напрямками та шляхами виконання нею своєї соціальної ролі, а властиві їй засоби впливу на суспільні відносини завдають цілеспрямований вплив на структуру правосвідомості.

Характеризуючи функції професійної правосвідомості, необхідно зауважити, що наразі в правовій науці також відсутня єдина думка про їх видове різноманіття. Так, О. Лукашева виділяє гносеологічну, прогностичну функції та функцію правового моделювання [8, с. 105]. В. Щегорцов більш детально класифікує функції правосвідомості на когнітивну, ідеологічну, нормативно-прогностичну, а також виділяє функції правового моделювання та правового регулювання [14, с. 31–34]. На думку К. Бельського, до основних функцій правосвідомості належать відображально-пізнавальна, інформаційна, оцінювальна, регулятивна, виховна та прогностична [1, с. 112]. Розходження в кількості та якісних характеристиках функцій правосвідомості зумовлюються насамперед різністю критеріїв, що застосовуються в даних моделях класифікації. Так, у випадку, коли виділяються такі функції, як гносеологічна, прогностична або функція правового моделювання, мова, по суті, йде про зовнішній бік функціонального аспекту правосвідомості. Внутрішні ж функції правосвідомості пов'язані з її соціально-психологічною структурою [10, с. 776].

Виходячи саме з виділення таких внутрішніх структурних елементів правосвідомості, як інтелектуальна, емоційна та вольова, можна визначити три її основні функції – пізнавальну, оцінювальну та регулятивну. Усі інші функції є похідними від них і практично охоплюються ними (світоглядна, прогностична, інформаційна, виховна тощо). Відповідно до зазначених функцій правосвідомості визначаються її основні функціональні компоненти – інтелектуальний (певна сума юридичних знань та умінь), інтелектуально-емоційний (система оцінок та ставлень до права, практики його виконання й застосування) та інтелектуально-емоційно-вольовий (сукупність правових настанов та ціннісних орієнтацій) [11, с. 201–214]. Класифікацію, відповідно до якої окремі елементи правосвідомості співвідносяться з її основними функціями та емпіричними показниками, наводять такі вчені, як В. Лапаєва [7, с. 85–92], В. Нерсесянц [9, с. 268], Т. Синюкова [13, с. 563] тощо.

Пізнавальна (когнітивна) функція правосвідомості виявляється в тому, що правосвідомість виступає об'єктивним засобом, інструментом відбиття й усвідомлення явищ правової дійсності [3, с. 35]. Через правосвідомість здійснюється як повсякденний, так і професійний та науковий аналіз закономірностей правового життя суспільства, пізнається істинність самого права й способів правового регулювання, формулюються науково-практичні знання про право. Процес пізнавальної діяльності у сфері права здійснюється в різних формах (почуттєвих, образних, логіко-понятійних) вираження та осмислення окремих правових явищ і права в цілому, і одночасно дозволяє суб'єктам формулювати своє оцінювальне ставлення до чинного законодавства та практики його реалізації. Таким чином, пізнавальна функція правосвідомості тісно пов'язана з оцінювальною.

Оцінювальний процес здійснюється паралельно із пізнавальним і полягає в тому, що з позиції правової психології та правової ідеології дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значущим. Під правовою оцінкою відповідно розуміють специфічну діяльність суб'єктів права щодо встановлення (отождоження) соціальної і правової кваліфікації правових подій та явищ на основі власного досвіду і правової практики [13, с. 564]. Оцінювальна діяльність надає закінченого характеру пізнанню права, спрямовує юридичні знання на вирішення практичних завдань відповідно до усвідомлених інтересів. Результатом оцінки права або нормативної ситуації є формування ціннісно-орієнтаційного ставлення в сфері права, що дозволяє дану функцію правосвідомості визначити як ціннісно-орієнтаційну [3, с. 37].

Регулятивна функція професійної правосвідомості полягає в усвідомленні, визначенні та реалізації суб'єктом у конкретних діях своєї поведінкової позиції (моделі поведінки) стосовно вимог діючого права [9, с. 268]. Дана функція (її зміст і характер, усвідомлено-вольова спрямованість на дотримання вимог права) формується та реалізується під визначальним впливом інших функцій правосвідомості – характеру і якості усвідомлення права та сформованих ціннісних орієнтацій, устремлінь і настанов. Таким чином, регулятивна функція здійснюється через систему мотивів, правових установок та ціннісних орієнтацій, які синтезують в собі усі інші джерела правової активності та мають специфічні механізми формування і функціонування.

Виходячи з розглянутого, провідним завданням професійної правосвідомості ми можемо

назвати саме регулювання правової діяльності, надання їй цілеспрямованого характеру, що акумулюється в регулятивній функції. Таке місце даної функції серед інших зумовлюється властивостями самої свідомості не лише відображати дійсність, але й визначати, спрямовувати поведінку, спонукати особистість до прийняття рішень у певних правових ситуаціях, учасником яких вона стає, проявляти правову активність, реалізовувати свої права, виконувати юридичні обов'язки тощо.

Отже, правосвідомість як системне явище характеризують її структурні елементи і функції. Професійна правосвідомість відрізняється від інших видів правосвідомості якісним станом елементів свого змісту – когнітивного, психологічного та поведінкового, перш за все, за обсяг та глибиною політико-правових знань,

навичками та вміннями аналізувати правові проблеми, вирішувати поставлені юридичні завдання. Правова психологія, правова ідеологія та правова поведінка як структурні компоненти професійної правової свідомості кожна своїми засобами сприяють здійсненню функцій правосвідомості в правовій діяльності її носіїв. При цьому необхідно відзначити, що головним результатом дії пізнавальної функції є забезпечення досягнення необхідного рівня правових знань, тоді як підсумком дії всіх інших функцій стає формування конкретного ставлення суб'єкта до соціально-правової реальності. Загальна ж роль професійної правосвідомості виходить далеко за межі досліджених основних її функцій і виявляється також у різних видах юридичної діяльності, зокрема у правотворчості та правореалізації.

Список використаної літератури

1. Бельский К. Т. Структура и функции правосознания / К. Т. Бельский. – М. : НОРМА, 1996. – 212 с.
2. Большая юридическая энциклопедия. – М. : Эксмо, 2007. – 688 с.
3. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
4. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Н. Л. Гранат, В. В. Панасюк // Юрист. – 1998. – № 11–12. – С. 2–8.
5. Грошев А. В. Роль профессионального правосознания в совершенствовании уголовного закона и практики его применения / А. В. Грошев // Российский юридический журнал. – 2005. – № 3. – С. 88–96.
6. Комаров С. А. Теория государства и права : учеб.-метод. пособие : крат. учеб. для вузов / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА, 2001. – 448 с.
7. Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве / В. В. Лапаева. – М. : Юрид. лит., 1987. – 144 с.
8. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. – М. : Юрид. лит., 1973. – 344 с.
9. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов и ф-тов / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА-Инфра-М, 1999. – 552 с.
10. Проць О. Є. Структура та функції правосвідомості молоді [Електронний ресурс] / О. Є. Проць // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 773–778. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11proefpm.pdf>.
11. Ратинов А. Р. Структура и функции правового сознания / А. Р. Ратинов // Проблемы социологии права. – 1970. – Вып. 1. – С. 178–188.
12. Скаун О. Ф. Теория держави і права : підручник / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
13. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1999. – 672 с.
14. Щегорцов В. А. Социология правосознания / В. А. Щегорцов. – М. : Мысль, 1981. – 174 с.

Надійшла до редколегії 15.02.2012

ЖИДОВЦЕВА О. А. СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Исследованы структура и функции профессионального правосознания. Проанализированы современные подходы к определению понятия «профессиональное правосознание», рассмотрены его структурные элементы, определено содержание основных функций профессионального правосознания.

ZHYDOVTSEVA O. THE STRUCTURE AND FUNCTIONS OF THE PROFESSIONAL LEGAL CONSCIOUSNESS

The structure and functions of the professional legal consciousness are researched. The analysis of modern approaches to understanding of content the notion «professional legal consciousness» is made, its structural components are reviewed, the basic functions of the legal consciousness are considered.